

Ukraina w obliczu katastrofy demograficznej

Jadwiga Rogoża

Rosyjska agresja na Ukrainę zaostrzyła i tak kryzysową sytuację demograficzną tego kraju, stawiając go przed perspektywą katastrofy. Na przestrzeni trzech dekad niepodległości odnotowywano w nim pogłębiający się ubytek ludności, wynikający z ujemnego przyrostu naturalnego i wysokiej dynamiki migracyjnej. Ukraina weszła w niepodległość z 51,5 mln mieszkańców, jednak już w 2019 r. szacowała ich liczbę na zaledwie 37 mln. Trwająca wojna skutkuje dużą (choć nieujawnianą) liczbą ofiar wśród wojskowych, głównie mężczyzn w sile wieku, oraz cywilów, a także wielomilionową rzeszą uchodźców z niejasnymi perspektywami powrotu. Inwazja pogorszyła fizyczne i psychiczne zdrowie obywateli i przyczyniła się do dalszego spadku planów prokreacyjnych młodych pokoleń z powodu niepewności warunków życia w kolejnych latach.

Prognozy odnośnie do liczby ludności Ukrainy po zakończeniu działań wojennych są rozbieżne, niemniej wszystkie są skrajnie pesymistyczne. Wahają się one w przedziale od 24 do 35 mln i przewidują, że w 2030 r. populacja tego kraju może być jedną z najstarszych w Europie, a dodatkowo obarczoną wysokim odsetkiem osób schorowanych, inwalidów, cierpiących na zespół stresu pourazowego (PTSD) czy depresję. Tym samym z państwa jeszcze 30 lat temu plasującego się w europejskiej czołówce pod względem liczby ludności Ukraina staje się państwem zagrożonym wyrwą demograficzną, której skala będzie hamować jej dynamiczny rozwój i powojenną odbudowę.

Trzy dekady ubytku ludności

Analizę sytuacji demograficznej Ukrainy, zwłaszcza w ostatniej dekadzie, utrudniają brak oficjalnych i pełnych danych na ten temat oraz rozbieżności w informacjach publikowanych przez różne instytucje – zarówno ukraińskie, jak i międzynarodowe. W okresie niepodległości przeprowadzono tylko jeden spis powszechny – w 2001 r. Zgodnie z nim kraj zamieszkiwało 48,5 mln osób (według poprzedniego, przeprowadzonego w 1989 r. – 51,5 mln osób). Kolejny spis planowano pierwotnie na 2013 r., jednak kolejne rządy przENOsiły go (m.in. pod pretekstem deficytu środków) najpierw na 2016, potem na 2020, a następnie na 2023 r. (obecnie jego zorganizowanie uniemożliwia tocząca się wojna).

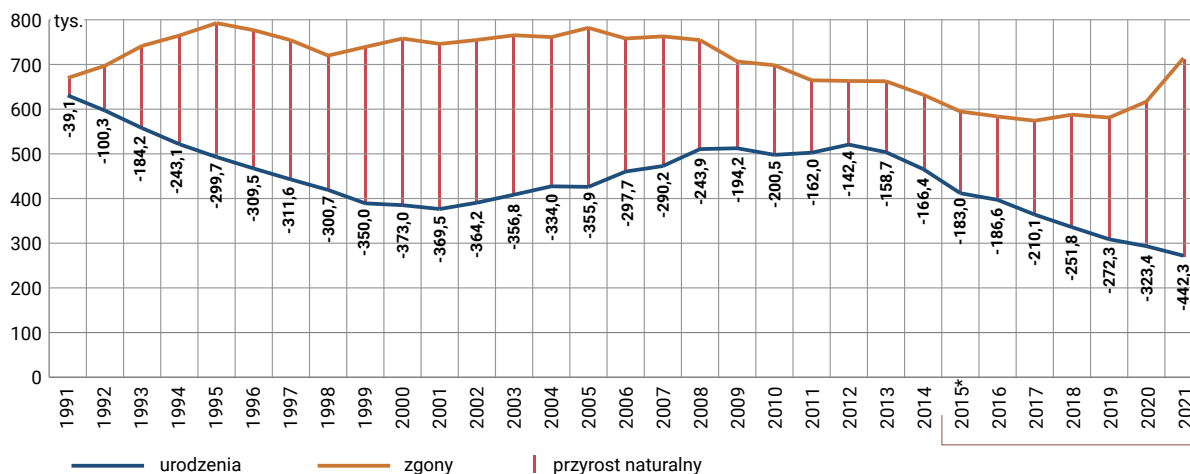
W 2019 r., już w okresie prezydentury Wołodymyra Zełenskigo, rządowy zespół dokonał szacunków elektronicznych (tzw. spis DubiŁeta), wykorzystując m.in. dane od operatorów komórkowych, w wyniku których ustalono, że populacja liczy 37,3 mln osób (bez Krymu oraz niekontrolowanych części obwodów donieckiego i ługańskiego). Z kolei według ogłoszonych w tym samym czasie danych

Państwowej Służby Statystyki Ukrainy (Derżstatu) liczba Ukraińców (bez Krymu, ale z uwzględnieniem obwodów donieckiego i ługańskiego) wyniosła 41,9 mln¹. Spis Dubiłeta krytykował z powodu metodologii środowisko demografów, zarazem jednak wielu komentatorów uznało go za bardziej miarodajny od spisów tradycyjnych, ponieważ rejestrował liczbę faktycznych (a nie zameldowanych) mieszkańców poszczególnych regionów i miast oraz omijał powszechny problem odmów przyjęcia rachmistrzów. Mimo to Ukraina została upomniana przez ONZ, która zaapelowała o zorganizowanie klasycznego spisu powszechnego – według zaleceń międzynarodowych powinien on być przeprowadzany średnio co 10 lat².

W 2021 r., jeszcze przed obecną fazą inwazji, sytuacja demograficzna Ukrainy była na tyle kryzysowa, że ONZ uznała kraj za jednego ze światowych liderów pod względem tempa spadku liczby ludności. Ukraińska populacja wykazuje tendencję malejącą od 1990 r., która wynika z wieloletniego ujemnego przyrostu naturalnego (śmiertelności znacznie przewyższającej rozrodność) oraz z ogromnej skali migracji zarobkowej. W 1995 r. współczynnik przyrostu naturalnego (różnica między liczbą urodzeń i liczbą zgonów w stosunku do liczby ludności) wyniósł -5,8%, w 2000 – -7,6%, w 2005 – -7,6%, w 2010 – -4,4%, w 2015 – -4,2%, a w 2019 – -6,6% (dane Państwowej Służby Statystyki Ukrainy³). W 2021 r. ubytek ludności sięgnął 442 tys.⁴, a w styczniu 2022 r. na 100 zgonów przypadło jedynie 39 narodzeń.

Wykres 1. Dynamika demograficzna Ukrainy

* od 2015 r. bez uwzględnienia okupowanych terytoriów Autonomicznej Republiki Krymu, miasta Sewastopola i okupowanych części Donbasu

Źródło: dane Państwowej Służby Statystyki Ukrainy, ukrstat.gov.ua.

Ubytek populacji przez lata pogłębiała migracja zarobkowa, często przechodząca w migrację osiedleńczą. Po rozpadzie ZSRR Ukraińcy wyjeżdżali do pracy głównie do Rosji, zaś po 2010 r. – przede wszystkim do Rosji i Polski, które prowadziły liberalną politykę migracyjną. Według danych rosyjskiej Federalnej Służby Migracyjnej w 2015 r. na terytorium FR pracowało ok. 2,6 mln obywateli Ukrainy⁵. W kolejnych latach proporcje te zmieniały się na korzyść Polski⁶, zaś w 2022 r. migracje zarobkowe do Rosji ustały. Z kolei liczba wyjazdów o takim charakterze do państw Unii Europejskiej, w pierwszej kolejności do Polski, wyraźnie rosła po 2014 r. Tendencję tę napędzały z jednej strony rosyjska inwazja

¹ T. Olszański, *O najnowszych szacunkach liczby ludności Ukrainy*, OSW, 27.01.2020, osw.waw.pl.

² ООН закликає владу України провести перепис населення, Радіо Свобода, 8.07.2021, radiosvoboda.org.

³ Zob. *Демографічна та соціальна статистика / Населення та міграція*, Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, ukrstat.gov.ua.

⁴ *Ibidem*.

⁵ ФМС: 2,6 миллиона украинцев находятся на территории РФ, Российская газета, 4.09.2015, rg.ru.

⁶ W latach 2005–2008 głównymi kierunkami migracji były Rosja, Włochy i Czechy, zaś w latach 2010–2012 – Rosja i Polska. Szerzej zob. M. Jaroszewicz, *Kryzysowa migracja Ukraińców*, „Komentarze OSW”, nr 187, 19.10.2015, osw.waw.pl.

oraz pogarszająca się sytuacja ekonomiczna Ukrainy, z drugiej zaś – ułatwienia związane z wjazdem do państw strefy Schengen (od 2017 r. obowiązuje tryb bezwizowy). Formalnie taki tryb podróżowania nie daje obywatelom Ukrainy prawa do podejmowania pracy w tych państwach, ułatwia jednak wyjazdy i ewentualną legalizację pobytu na miejscu.

Część migracji miała charakter sezonowy i cyrkulacyjny, niemniej stałą tendencją wzrostową wykazywała migracja edukacyjna. Z czasem coraz większy odsetek migrantów decydował się na

osiedlenie w krajach przyjmujących. Choć dokonanie całościowych szacunków jest utrudnione ze względu na brak ogólnounijnych danych statystycznych dotyczących migrantów, to miernikiem dynamiki osiedlania się Ukraińców w UE i rozkładu regionalnego ich zamieszkania może być liczba kart pobytu, które obywatele Ukrainy otrzymywali w państwach UE. Według danych Eurostatu na koniec 2021 r. Ukraińcom wydano ich w całej Unii 1,57 mln, co czyniło z nich trzecią najliczniejszą grupę obywateli spoza UE (z tej puli Polska przyznała 651 tys. kart pobytu, Włochy – 230 tys., Czechy – 193 tys., Hiszpania – 97 tys., zaś Niemcy – 83 tys.)⁷.

Do ubytku populacji Ukrainy od 30 lat przyczyniały się ujemny przyrost naturalny i wysoka dynamika migracyjna – jeszcze w 2021 r. ONZ uznała to państwo za jednego ze światowych liderów pod względem tempa spadku liczby ludności.

Wojna „gwoździem do trumny”

Pełnoskalowa agresja Rosji przyspieszyła depopulację Ukrainy. W wyniku wojny ginie znaczna liczba wojskowych i cywilów. Według komunikatów Prokuratora Generalnego z kwietnia br. od początku obecnej fazy inwazji śmierć poniosło przeszło 10 tys. ukraińskich cywilów (z czego prawie 500 dzieci), a rannych zostało ok. 13 tys. (w tym ponad 1 tys. dzieci)⁸. Władze zastrzegają, że dane te są niepełne i będą wymagały aktualizacji. Ofiary wśród wojskowych od początku napaści zbrojnej konsekwentnie nie są ujawniane, jednak najprawdopodobniej liczone są w dziesiątkach tysięcy poległych. Źródła amerykańskiego wywiadu wojskowego, ujawnione wskutek wycieku, szacują liczbę zabitych ukraińskich żołnierzy na 15,5–17,5 tys., a rannych – na 109,0–115,5 tys. (stan na luty br.)⁹. Z kolei minister obrony Ołeksij Reznikow, który odmawia podania danych o liczbie poległych po stronie ukraińskiej, zapewnił w kwietniu br., że jest ona mniejsza niż liczba ofiar trzęsienia ziemi w Turcji¹⁰ (zginęło tam przeszło 50 tys. osób). Działania wojenne stale zwiększają też liczbę inwalidów wśród wojskowych i cywilów – szacuje się, że jest ich odpowiednio 500 tys. i 2,7 mln¹¹.

Konflikt zbrojny wywołał również wielomilionową falę uchodźców opuszczających Ukrainę i osiedlających się głównie w państwach europejskich. Według UNHCR w pierwszych miesiącach wojny z Ukrainy wyjechało 8,2 mln ludzi, a ok. 8 mln zostało wewnątrz przesiedlonych¹². Z kolei dane Eurostatu wskazują, że w marcu br. w państwach UE przebywało 4 mln Ukraińców objętych ochroną tymczasową – najwięcej w Niemczech (1,03 mln), Polsce (994 tys.) i Czechach (448 tys.)¹³. Spośród

⁷ *Ukrainian citizens in the EU*, Eurostat, listopad 2022, ec.europa.eu.

⁸ Ю. Корогодський, *Нами зафіксовані понад 80 тис. воєнних злочинів РФ в Україні*, LB.ua, 26.04.2023, lb.ua. Statystykę dotyczącą ofiar wśród dzieci prowadzi rządowy portal childrenofwar.gov.ua – zob. przypis 19.

⁹ G. Faulconbridge, *Ukraine war, already with up to 354,000 casualties, likely to last past 2023 – U.S. documents*, Reuters, 12.04.2023, reuters.com.

¹⁰ Резніков: Втрати України у війні менші, ніж кількість загиблих від землетрусу в Туреччині, *Українська правда*, 16.04.2023, pravda.com.ua.

¹¹ Dane Państwowej Służby Statystyki Ukrainy i Ministerstwa ds. Kombatantów. Zob. М. Абдулліна, *Адаптація робочих місць для людей з інвалідністю*, *Економічна правда*, 6.03.2023, epravda.com.ua.

¹² *Ukraine Refugee Situation*, UNHCR, unhcr.org.

¹³ Napływ uchodźców z Ukrainy, stan na marzec 2023, zob. *Uchodźcy z Ukrainy, którzy korzystają z tymczasowej ochrony w UE*, Rada Europejska, Rada UE, consilium.europa.eu. W Polsce przed 24 lutego 2022 r. przebywało ponad 1,5 mln obywateli Ukrainy powyżej 15. roku życia, z których 57% stanowili mężczyźni (po wybuchu inwazji ich odsetek spadł do 40%). Szerzej zob. *Ukraińcy w Polsce. Dynamika populacji w latach 2022–2023*, Selectivv, 26.04.2023, selectivv.com.

krajów pozaunijnych pierwsze miejsce pod tym względem zajmuje Kanada, w której tradycyjnie zamieszkuje liczna ukraińska diaspora. Obywatelom Ukrainy umożliwia się tam trzyletni pobyt w ramach programu CUAET. Obejmuje on czasowe zakwaterowanie i pomoc finansową. Od lutego ub.r. do Kanady miało wjechać ok. 220 tys. ukraińskich uchodźców, a łączna liczba przyznanych trzyletnich wiz pobytowych sięgnęła już 730 tys.¹⁴ Do Stanów Zjednoczonych miało przybyć w tym czasie ponad 100 tys. uchodźców, a okres obowiązywania programu ochrony tymczasowej „Uniting for Ukraine” został przedłużony do dwóch lat. Zakłada on jednak, że osoby te znajdą na terenie USA miejscowych, którzy będą im udzielać wsparcia finansowego¹⁵.

Krajem, w którym po 24 lutego 2022 r. znalazło się najwięcej obywateli ukraińskich, jest Rosja. Według danych Biura Wysokiego Komisarza NZ ds. Uchodźców w Rosji zarejestrowało się ich po-

” Depopulację Ukrainy przyspieszyła rosyjska agresja zbrojna skutkująca śmiercią wielu wojskowych i cywilów, degradacją zdrowia fizycznego i psychicznego obywateli, ograniczaniem planów prokreacyjnych oraz falami uchodźców i deportowanych.

nad 2,8 mln¹⁶. ONZ nie wyszczególnia przy tym, jaki odsetek stanowią wśród nich osoby przymusowo deportowane. Strona ukraińska nadaje taki status niemal wszystkim, którzy znaleźli się na terytorium FR, i szacuje ich liczbę także na 2,8 mln¹⁷. Część z nich mogła już jednak je opuścić przez inne granice, np. do Estonii wjechało w tym czasie ok. 120 tys. obywateli Ukrainy¹⁸. Liczbę przymusowo wywiezionych do Rosji dzieci ocenia się na 19,5 tys.¹⁹ – wiele z nich przechodzi tam przymusową i przyspieszoną procedurę adopcji (którą umożliwił m.in. ubiegłoroczny dekret prezydenta Putina upraszczający nadawanie obywatelstwa sierotom z Ukrainy). Notabene, to właśnie zbrodnie związane z wywózkami ukraińskich dzieci do Rosji stały się podstawą wystawienia przez Międzynarodowy Trybunał Karny w Hadze nakazu aresztowania Putina i rosyjskiej rzeczniczki praw dziecka Marii Lwowej-Bielowej, która sama adoptowała chłopca wywiezionego z Mariupola.

Poza ubytkiem ludności spowodowanym bezpośrednio wojną (ofiary, wyjazdy, deportacje) wiele innych czynników będzie negatywnie oddziaływać na sytuację demograficzną w sposób pośredni i odłożony w czasie. Demografowie, zastrzegając, iż nie dysponują obecnie pełnymi danymi, wskazują na wzrost śmiertelności oraz pogarszanie się stanu zdrowia obywateli. Jest to konsekwencja m.in. coraz trudniejszych warunków życia – stałego poczucia zagrożenia i przewlekłego stresu, utraty domu, pracy czy dochodów, uciążliwości w okresie zimowym wynikających z ostrzału infrastruktury energetycznej, utrudnień w dostępie do służby zdrowia i leków, problemów z dostępem do dobrej jakościowo żywności. Oprócz uszczerbku na zdrowiu czynniki te powodują ograniczenie planów prokreacyjnych przedstawicieli młodszych pokoleń – w 2022 r. na Ukrainie urodziło się o jedną trzecią mniej dzieci niż rok wcześniej, a prognozy demografów na rok 2023 są jeszcze bardziej pesymistyczne²⁰.

¹⁴ Zob. *Ukraine immigration measures: Key figures*, Government of Canada, canada.ca.

¹⁵ *Uniting for Ukraine*, U.S. Citizenship and Immigration Services, uscis.gov.

¹⁶ *Ukraine Refugee Situation*, op. cit.

¹⁷ W lipcu 2022 r. prezydent Zełenski mówił o deportowaniu do Rosji 2 mln Ukraińców – zob. I. Балачук, *Окупанти депортували 2 мільйони українців – президент*, Українська правда, 13.07.2022, pravda.com.ua. W grudniu 2022 r. ombudsman Dmytro Łubinec ocenił ich liczbę na 2,8 mln – zob. Л. Жерновська, *Названо кількість депортованих в Росію українців*, УНІАН Інформаційне Агентство, 4.12.2022, unian.ua.

¹⁸ Zob. O. Lagašina, *The Estonian route: while trying to get to Europe, thousands of Ukrainian refugees are forced to go East to avoid the fighting*, 12.01.2023, veridica.ro/en.

¹⁹ Childrenofwar.gov.ua – strona rządowa prowadząca statystyki dotyczące ofiar wśród dzieci (zabici, ranni, zaginiony, deportowani itd.) oparta na danych Prokuratury Generalnej, Policji oraz Narodowego Biura Informacyjnego przy Ministerstwie Reintegracji, które gromadzi informacje o jeńcach wojennych, zabitych, zaginionych i osobach nielegalnie przetrzymywanych przez okupantów (wojskowych i cywilach).

²⁰ Zob. *На третину менше реєстрацій новонароджених за 11 місяців 2022 року*, Опендатабот, 6.01.2023, opendatabot.ua oraz *Демограф Елла Лібанова: Про бебібум давайте не мріяти. Це – нереально*, Українська правда, 29.05.2023, pravda.com.ua.

Wojna ma rujnujący wpływ również na kondycję psychiczną obywateli – prowadzi do wielu zaburzeń, takich jak depresja czy PTSD oraz zwiększa skłonność do sięgania po substancje psychoaktywne i podatność na inne nałogi. Światowa Organizacja Zdrowia już w ubiegłym roku szacowała, że liczba zagrożonych problemami zdrowia psychicznego na Ukrainie sięgnie 10 mln²¹.

Wyścig pesymistycznych prognoz

Prognozowanie demografii Ukrainy obarczone jest dużym ryzykiem błędu. Na wcześniejsze luki w danych nakłada się wiele zmiennych, które będą miały bezpośredni bądź pośredni wpływ na przyszłą liczebność populacji kraju. Są nimi: długość trwania działań wojennych i rozstrzygnięcie konfliktu; warunki i skala procesu odbudowy kraju (w tym również rozminowywanie terenów mieszkalnych i rolnych, rekultywacja obszarów skażonych i znajdujących się w stanie katastrofy ekologicznej), przekładające się na szanse rozwojowe i zawodowe; losy ukraińskich uchodźców na Zachodzie, w tym stopień ich integracji w krajach pobytu; perspektywy akcesji Ukrainy do UE i NATO, rzutujące na jej sytuację w sferach gospodarczej i bezpieczeństwa. Wszystkie te czynniki będą miały wpływ zarówno na decyzje ukraińskich uchodźców o powrocie do kraju i skalę tego procesu (przy czym urzeczywistnienie się negatywnego scenariusza może skłonić kolejne grupy ludności do wyjazdu za granicę i dołączania do członków rodziny lub znajomych, którzy już się tam zakorzenili), jak i na plany prokreacyjne młodszych pokoleń.

Aktualne szacunki demografów i ekspertów dotyczące liczby ludności Ukrainy w perspektywie roku 2030 są dość rozbieżne, jed-

» Według prognoz liczebność populacji Ukrainy będzie dalej malała i w kolejnej dekadzie może wahać się w przedziale od 24 mln do 32 mln osób.

nak łączy je silna tendencja spadkowa. Szefowa Instytutu Demografii i Badań Społecznych Narodowej Akademii Nauk Ukrainy Eła Libanowa prognozuje, że wielkość populacji kraju może się w kolejnej dekadzie wahać w przedziale od 24 mln do 32 mln osób²². Zaznacza przy tym, że w 2030 r. mieszkańcy Ukrainy będą należeli do jednych z najstarszych w Europie²³, a średnia oczekiwana długość ich życia powróci do tego czasu jedynie do poziomu sprzed wojny (2021 r.)²⁴. Z kolei badania sfinansowane przez Radę Unii Europejskiej przewidują zmniejszenie się populacji Ukrainy o 24–33% (w zależności od czasu trwania wojny)²⁵. W 2021 r., jeszcze przed wybuchem obecnej fazy agresji, ONZ prognozowała, że do roku 2050 populacja Ukrainy skurczy się do 35 mln osób²⁶, co wówczas określano jako wariant negatywny, lecz teraz, biorąc pod uwagę wojnę i jej następstwa, wydaje się scenariuszem nadmiernie optymistycznym czy wręcz nierealnym.

Kapitał społeczny a perspektywy rozwojowe

Inwazja pogłębia problemy demograficzne, z którymi Ukraina borykała się przez całe trzy dekady niepodległości. Kraj, który w 1991 r. zajmował 22. miejsce na świecie pod względem liczby ludności²⁷, spadł już do czwartej dziesiątki tego rankingu, a wkrótce może trwale przenieść się do grona państw zmagających się z niedoborem ludności na skalę utrudniającą odbudowę i szeroko rozumiany postęp.

²¹ Statement by Dr Hans Henri P. Kluge, WHO Regional Director for Europe: *Winter in Ukraine: people's health cannot be held hostage*, World Health Organization, 21.11.2022, who.int.

²² Чисельність населення України варіюється від 28 до 34 мільйонів – демографи, Укрінформ, 6.04.2023, ukrinform.ua.

²³ Е. Лібанова, Через війну. Як зміниться населення України до 2030 року, NV New Voice, 5.02.2023, nv.ua.

²⁴ 65,0 lat dla mężczyzn i 74,2 roku dla kobiet. Szerzej zob. *Повоєнне відродження України*, Національна Академія Наук України. Відділення Економіки, Київ 2022, ndc-ivr.org.

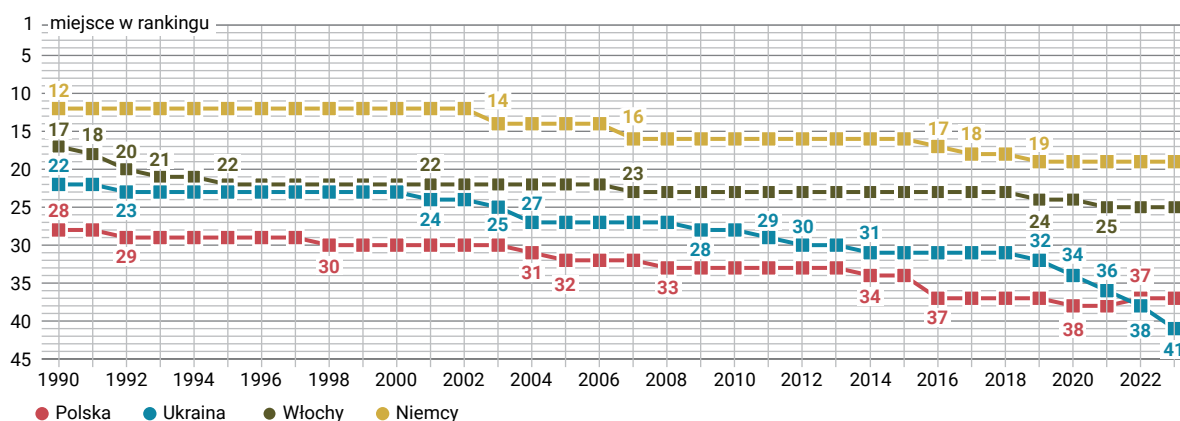
²⁵ Х.М. Гузман, *Демографічна трагедія України: другий голодомор?*, Економічна правда, 28.06.2022, epravda.com.ua.

²⁶ UN Policy Paper on Population Dynamics. Ukraine, United Nations. Ukraine, listopad 2021, ukraine.un.org.

²⁷ *List of countries ordered by their population size*, na podstawie m.in. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, populationpyramid.net.

Ilość i jakość kapitału ludzkiego są bowiem fundamentem rozwoju, co podkreśla m.in. Bank Światowy, wskazując na wagę tego czynnika w generowaniu dobrobytu na poziomie 70% w krajach wysoko rozwiniętych i ok. 40% w krajach rozwijających się²⁸. O dynamice powojennej odbudowy Ukrainy i jej rozwoju gospodarczego, socjalnego i społecznego zdecydują więc, obok nakładów na odbudowę, zarówno liczebność populacji, jak i jej struktura wiekowa, jakość zdrowia czy poziom wykształcenia. Czynniki demograficzne – w świetle skrajnie pesymistycznych prognoz spadku liczby ludności do 30 mln lub poniżej i znacznego udziału w populacji emerytów, inwalidów wojennych, osób schorowanych czy obciążonych traumą – będzie hamować perspektywy rozwojowe kraju. Z kolei w dalszej przyszłości, w kontekście akcesji Ukrainy do UE, ogromny ubytek mieszkańców będzie obniżał rangę tego państwa w instytucjach unijnych, m.in. przy głosowaniach w Radzie Unii Europejskiej czy Parlamencie Europejskim, gdzie liczba mandatów jest skorelowana z wielkością populacji.

Wykres 2. Ukraina w światowych rankingach demograficznych

Źródło: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, populationpyramid.net/sources.

Taka skala ubytku ludności stawia też Ukrainę – która przez lata stanowiła źródło siły roboczej dla innych krajów – przed perspektywą przyciągania imigrantów, głównie z państw Afryki, Azji Centralnej i Południowo-Wschodniej. Wprawdzie Ukraina jest zróżnicowana pod względem narodowościowym i wyznaniowym, lecz widoczna zmiana jej struktury społecznej może rodzić wyzwania i generować napięcia wynikające z różnic kulturowych między przybyszami z innych kontynentów a obecnymi mieszkańcami, u których krystalizuje się własna tożsamość, silnie akcentująca elementy narodowe.

Wpływ na sytuację demograficzną kraju będzie miała także postawa uchodźców, przebywających obecnie głównie w państwach europejskich. Te mogą bowiem być zainteresowane ich zatrzymaniem, ponieważ same borykają się z problemami demograficznymi, a to z kolei może stać się źródłem napięć między Kijowem a innymi stolicami Starego Kontynentu, nie wyłączając Warszawy. Zarazem wiele tych czynników będzie na siebie wzajemnie oddziaływać – skala i tempo odbudowy Ukrainy oraz jej postępy na ścieżce akcesyjnej do UE mogą skłaniać do powracania do kraju większą liczbę uchodźców i migrantów, z których większość stanowią osoby w wieku produkcyjnym, młodzież i dzieci. Z kolei brak wyraźnych perspektyw odbudowy, nowych miejsc pracy, potrzebnej infrastruktury i szans na rozwój zawodowy i osobisty może przesądzić wręcz o kontynuacji odpływu obywateli za granicę. Powolność i nierównomierność procesu odbudowy mogą ponadto spowodować, że na mapie Ukrainy, zwłaszcza na zrujnowanym wschodzie, jeszcze długo obecne będą liczne „miasta widma” – na wpół zniszczone miejscowości, w których brakuje perspektyw pracy i rozwoju, powszechne są przestępczość i przemoc, a znaczna część mieszkańców cierpi z powodu uzależnień i nałogów²⁹.

²⁸ *Moving beyond GDP to look at the world through the lens of wealth*, The World Bank, 30.01.2018, [worldbank.org](https://www.worldbank.org).

²⁹ С. Аксьонова, *Міста приви́ди: скільки їх буде після закінчення війни*, Ми – Україна, 14.06.2023, [weukraine.tv](https://www.weukraine.tv).

Rysujące się tendencje demograficzne są skrajnie negatywne. Konieczne wydaje się jednak przy tym podkreślenie, że procesy społeczno-polityczne na Ukrainie i – szerzej – trajektoria rozwoju kraju w ostatnim 30-leciu cechowały się nieoczekiwanymi zwrotami. W trudnych, kryzysowych momentach dziejowych Ukraińcy wykazywali się zazwyczaj zaskakująco wysoką odpornością, sprawczością i zdolnością do zmiany przebiegu procesów, które wydawały się nieuniknione. Obecnie, mimo dramatycznych warunków, wykazują oni dużą wiarę we własne siły, optymizm co do przyszłości kraju i determinację do trwałego włączenia się w zachodnią przestrzeń cywilizacyjną. Cechy te stanowią element kapitału społecznego, kluczowy z punktu widzenia innowacyjnego rozwoju, i mogą stać się czynnikami, które przynajmniej częściowo zrewidują negatywne prognozy demograficzne i ekonomiczne.